STENBRUDSGÅRDEN - NEXØ

Stenbrudsgården ligger tæt op til det nu vandfyldte stenbrud, kun adskilt af en landevej. Det er en lang markant bygning, opført 1759 i sandsten fra bruddet, som blev åbnet 1754 på foranledning af Frederik den Femte. Der er tre indgange til bygningen, ud mod bruddet og have; til venstre til inspektørens store bolig og til højre til stenhuggermesteren og smeden. I dag huser den smukke bygning forskere fra nær og fjern.
"Frederichs Sandsteensbrud" var den første egentlige bornholmske industri, bygningsfredet 1988.

Navn	Stenbrudsgården / Frederiks Stenbrud
Adresse / matrikel nr.	Stenbrudsvej 55, 3730 Nexø, Matr. 334,335,336,337b, Nexø markjorder.
Ejer- bruger	Sparekassens Bornholms Fond - fra 2007. http://www.sbfonden.dk/stenbrud.htm , Bruger:http://www.crt.dk/om-crt/bornholm-stenbrudsgaarden.aspx
Type / kategori	Stenbrud med tilhørende bygninger. Sandstensbrud. Nexøsandsten. Gården var oprindelig, 17-og 1800årene, bolig med udlænger for inspektør, stenhuggermester og smedemester tilknyttet stenbruddet. https://www.kulturarv.dk/fbb/sagvis.pub?sag=23525070
Grundlagt / i drift / nedlagt	1759, lukket i flere perioder i 1800tallet, genåbnet 1922 og nedlagt 1957.
Anden anvendelse, nuværende	Forskningsinstitution. www.crt.dk
Bevaringsforhold	Bygningsfredet 1988. Restaureret 1992-1999. https://www.kulturarv.dk/fbb/sagvis.pub?sag=23525070
Industriminde	Nationalt industriminde 2007, som Danmarks første egentlige stenbrud, etableret af Frederik den Femte. http://www.kulturstyrelsen.dk/index.php?id=20730
Kilder	Mange beskrivelser i litteraturen. http://www.kma-bornholm.dk/ -
Arkiv	Bornholms Museum, sag BM 2826. Samling af fotos, tegninger med videre.
Forfatter	Niels-Holger Larsen, april . 2008 www.nielsholgerlarsen@gmail.com

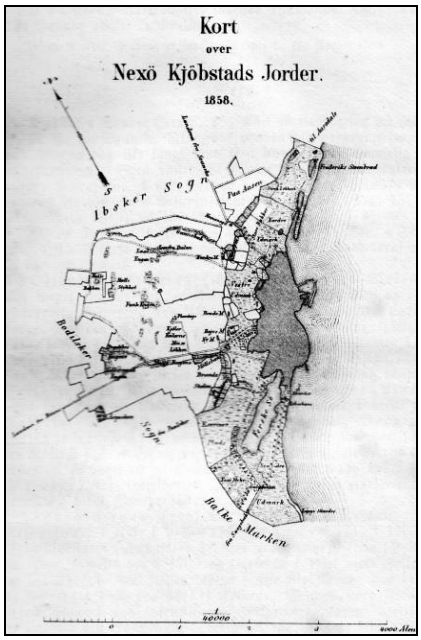

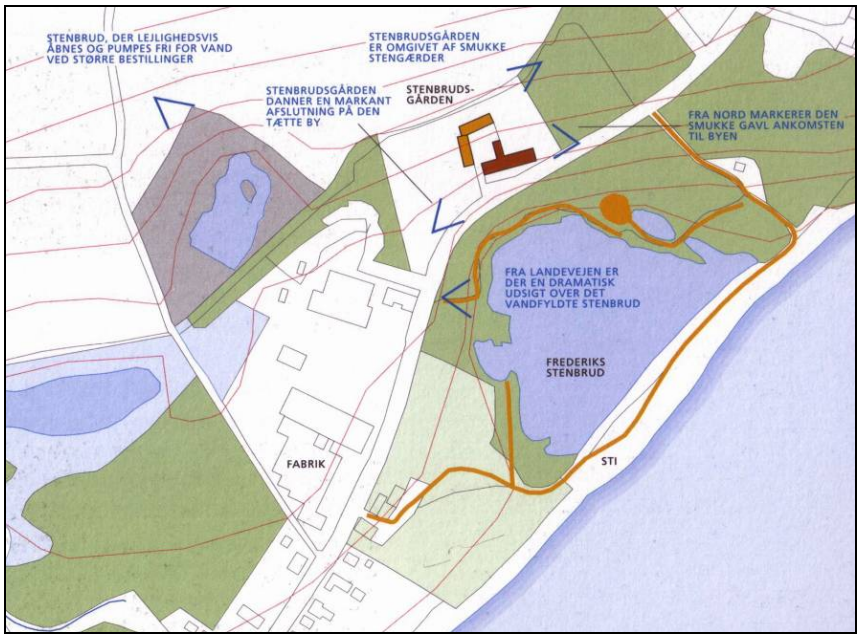

Frederiks stenbrud nordligst. 1858. *Fra Kulturmiljøatlas Bornholm 2002.*

Beskrivelse

Stenbrudsgården og Frederiks Stenbrud ligger lige nord for Nexø, med stenbruddet helt ud til strandkanten og Stenbrudsgården oven for bruddet, adskilt fra dette ved en landevej. Bruddet står i dag vandfyldt som en stor sø og ubenyttet som brud siden 1957. Det store tilhørende gårdanlæg ligger omgivet af store havearealer, nu som grønne områder, omkranset af sandstensgærder. I havearealerne findes flere stensatte brønde med brøndkarm af sandsten.

Stenbruddet, Stenbrudssøen, henligger som rekreativt område, blandt andet yndet af lystfiskere, og en del af området nord for søen benyttes som campingplads.

Bygningerne er alle udnyttet og udlejet, til Center for Regional- og Turismeforskning.

Stenbrudsgården består af et langt hovedhus med et sidehus indad mod den brolagte gårdsplads, som på de to sider omkranses af to sammenbyggede udlænger.

Historie

Et brud var allerede etableret i første halvdel af 1700tallet nord for Nexø, og en bornholmsk stenhugger Peder Mortensen havde i udlandet lært sig finere stenhuggerkunst. Han fik gjort stadsbygmesteren Jacob Fortling opmærksom på nexøsandstenen og Fortling gik videre til Frederik den femte, som den 16. september 1754 oprettede Frederiks Stenbrud med en bornholmer Niels Birk som inspektør.
Der skulle bruges megen sandsten i København, til Frederikskirken og andre store byggerier, og der blev lagt stort an ved Nexø. Der blev i 1759 opført en stor bygning til stenbruddets inspektør, stenhuggermesteren og smedemesteren. Bygningen blev snart efter suppleret med udlænger og et stort haveanlæg, og huggepladser i et større område omkring stenbruddet.

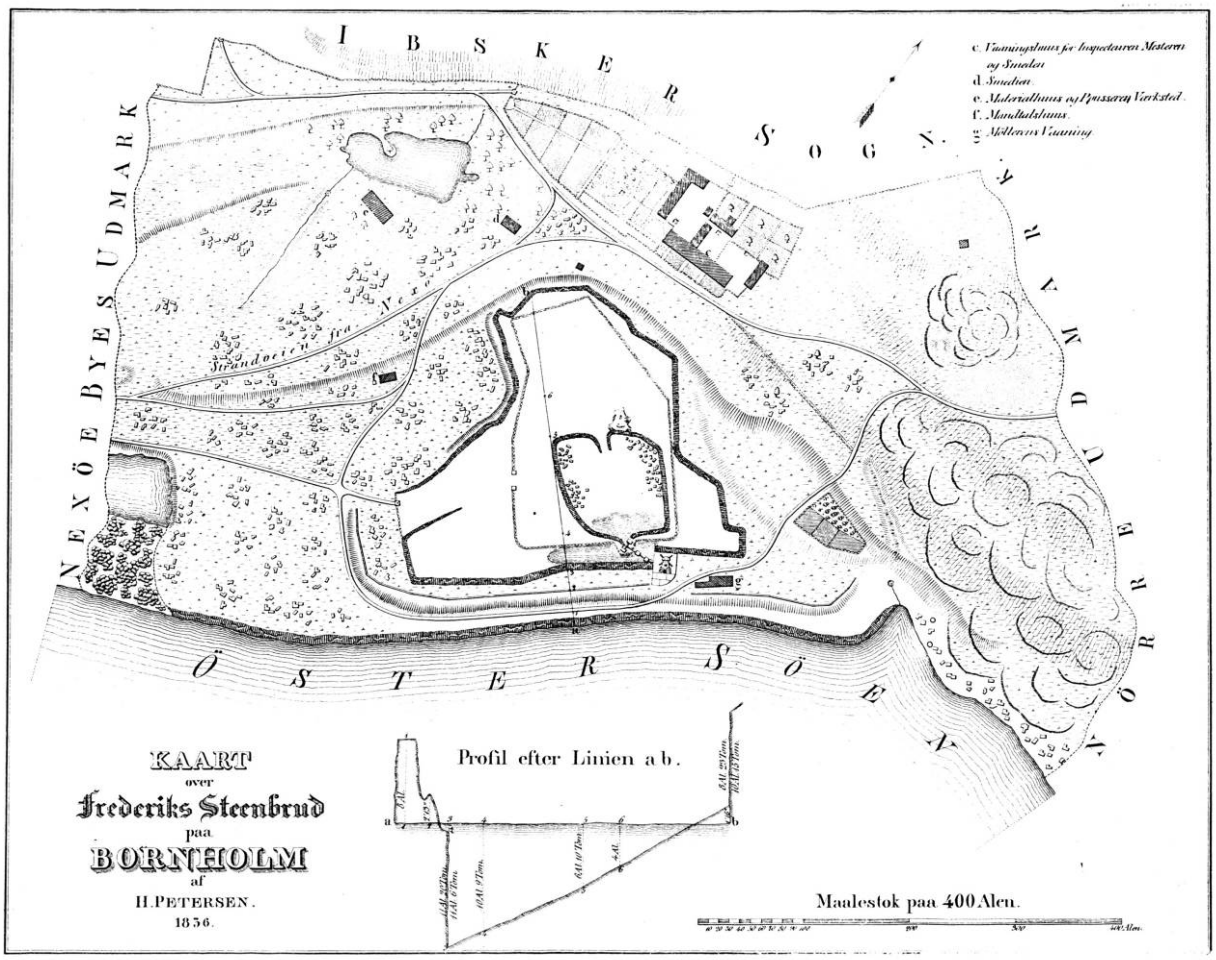

Kort over Frederiks Sandstensbrud, 1836, efter 80 års brydning. Bemærk dybde og tæthed til havet, bruddets største problem gennem tiderne. De gode sten skulle tages i stor dybde, og havet sprang flere gange over og lukkede bruddet.

Stenbruddet kom godt i gang, der blev brudt i dybden og megen sandsten blev fragtet til København. Stenbruddet var dog ikke rentabelt, og produktionen svingede op og ned i næsten hundrede år, indtil kronen ikke ønskede at ofre mere støtte til driften. I 1852 blev hele foretagendet afhændet, hvilket ikke gjorde brydningen mere rentabel.

Stenværksejerne Sonne og Sode, som købte bruddet, fik det efterhånden bragt i god orden og i funktion, da en stormflod i 1872 gjorde en brat ende på brydningen, idet havet fyldte stenbruddet. Man åbnende imidlertid et mindre brud ved siden af, hvorfra der blev fortsat en mindre produktion.

Et lille brud omkring 1900

Luftfoto af nyåbnet brud efter 1922.

Omkr. 1930. Stenbrudsgården og brud, set fra kysten.

Omkr. 1930. Brydning af store blokke i dybden nær havet.

Forår 1957, arbejde i bruddet.

Efterår 1957. Bruddet er fyldt med vand, ikke tømt siden.

Med statsstøtte lykkedes det De forenede Granitbrud at tømme og genåbne bruddet i 1922, og der blev brudt sandsten helt frem til 1957, hvor bruddet igen fyldtes med vand. Senere åbnedes et brud sydvest for Stenbrudsgården, og herfra har man senest taget sandsten til den nye Frihedsstøtte i København. Dette brud er dog igen lukket og vandfyldt.

Frederiks Stenbrud har leveret anselige mængder sandsten, det vidner alene stenbruddets størrelse om. Og sandsten blev brugt til mange formål, mange forskellige slags bygningssten, gulvbelægninger, gravsten, store som små møllesten, brøndkarme, og reststenene, brokkerne, fandt rigelig anvendelse til simplere bygninger, mure og gårdbelægninger.

Sandstenen fra Nexøbruddet bruges stadig. Der blev fra det nyere brud taget en del større blokke til lager, som nu forarbejdes i Rønne på det tidligere teglværk, Rabækkeværket.
Der vil i fremtiden løbende være et behov for sandsten fra netop Nexø, til restaureringer af mange fredede bygninger, hvoraf størsteparten findes i København. En fremtidig mulighed for brydning bliver for tiden undersøgt.

Anledningen til at man fik rettet opmærksomheden på Stenbrudsgården, skyldtes et afgangsprojekt ved Kunstakademiets arkitektskole 1979 af arkitekt maa. Flemming Beyer, som opmålte bygningerne og beskrev deres og stenbrydningens historie. Gårdens hovedhus viste sig særdeles godt bevaret med unikt interiør i bornholmsk sammenhæng.

Stenbrudsgården blev bygningsfredet i 1988, efter indstilling fra Bornholms Museum. Bygningerne og størsteparten af stenbruddet var da ejet af en slægtning til de tidligere stenbrudsforvaltere, bosiddende i USA. Bygningerne var i stærkt forfald, hærget af indbrud og hærværk. Efter længerevarende forhandlinger erhvervede ”Statens Bygningsfredningsfond” i 1992 stenbrud og administrationsbygninger, Stenbrudsgården. Bygningsfredningsfonden ryddede op i brud og omgivelser, istandsatte hovedbygningerne, og udbygningerne blev siden hen istandsat med jobskabelsesmidler og anden støtte.

Herefter blev bygningerne indrettet til en institution, et forskningscenter, som stadig fungerer i hovedbygningen og en af udlængerne.

Kulturarvsstyrelsen har ved årsskiftet 2007-2008 afhændet hele ejendommen til Sparekassen Bornholms Fond, der agter at drive bygninger og arealer som hidtil.

Kulturmiljø og nationalt industriminde.

Stenbrudsgården anses for at være det betydeligste kulturmiljø fra 1700tallets Bornholm, og i 2007 blev området udpeget som National Industriminde. Dette har ingen fredningsmæssig betydning, men gården er allerede bygningsfredet og fremstår i meget fin stand, fuldt restaureret med et unikt og velbevaret interiør i forhuset med smukke barokke døre.
Bygningsfredningen omfatter selve bygningerne, gårdsplads, stengærder og brønde, som således er betryggende sikret.
Derimod er hele det store stenbrudsområde ikke sikret på anden måde end ved en strandbyggelinie.

Kulturstyrelsens beskrivelse af industrimindet http://www.kulturstyrelsen.dk/index.php?id=20730

Det har været på tale at pålægge hele området en helhedsfredning af Stenbrudsgården med have og stenbrud, eller udarbejde en særlig bevarende lokalplan, for at sikre hele området med stenbrud og haver. Dette er dog endnu ikke effektueret.

Der findes meget arkivmateriale, for en stor del udskrevet, og mange grundige bygningsarkæologiske registreringer i forbindelse med de restaureringer, som fandt sted efter 1992. Arkitekterne Ruth og Søren Lundqvist, Hillerød og arkitekt Niels-Holger Larsen stod for projekter og registreringer.

Der findes desuden et righoldigt fotomateriale i Bornholms Museums fotoarkiv, og der er i museets sagsarkiv, sag BM 2826 samlet en del materiale fra blandt andet oprydningen i bygningerne efter 1992.
Arkitekt Flemming Beyers overgav kort før sin død i 2007 hans opmålinger og righoldige undersøgelser til Bornholms Museum.

STENBUDSGÅRDEN I NEXØ

Undersøgelser, restaurering og vedligehold
– fra slutningen af 1970'rne til 2007/2008.

Fokus på Stenbrudsgården i 1970'rne
Midt i 1970'rne blev der sat fokus på Stenbrudsgården som et værdifuldt arkitektonisk bygningsværk og hele stenbrudsområdet og produktionen derfra.

Det var nu afdøde arkitekt Flemming Beyer fra Aarsdale, der som arkitektstuderende optog sandstensbrydning, Stenbrudsgården og de bornholmske bygninger i sandsten som studieobjekt. Han valgte en gennemgribende opmåling og undersøgelse af Stenbrudsgården som afgangsprojekt på Akademiets Arkitektskole, hvorfra han fik afgang i 1979.

Stenbrudsgården var allerede dengang i dårlig stand.
Ejeren, som var efterkommer af den tidligere stenbrudsforvalter, boede i USA, og et familiemedlem Margrethe Hansen boede i en af lejlighederne.
Nexø kommune brugte i øvrigt gården som "husvildeboliger".
De to udlænger var i stærkt forfald og hovedhuset i ringe stand.

Ejeren havde da forskellige planer om stort hotelbyggeri, marina i Stenbrudssøen.

Bygningsfredning
Som resultat af arkitekt Flemming Beyers afgangsprojekt var der tale om eventuel fredning af Stenbrudsgården. Det trak imidlertid ud, men midt i 1980'rne så det truende ud for bygningerne. Blandt andet døde Margrethe Hansen, og bygningerne fik lov til at "sejle sin egen sø". Bornholms Museum, ved arkitekt maa. Ann Vibeke Knudsen, tog affære og museet indstillede bygningerne til fredning, der blev effektueret i 1988 - dog kun hovedbygning med sidelænge. Bygningsfredningen blev senere udvidet, og står i dag anført således:

"Omfang: Hovedbygningen og sidebygningen, forhaven med sandstensgærder og to elmetræer, de to tøjringssten ved sandstensgærdets yderside samt de to indkørselssten ved hovedbygningens nordgavl (1759 af Jacob Fortling), de to udlænger, den mark- og sandstensbelagte gårdsplads med sandstensbord, brønd og møddingsplads, de tre sandstenssatte brønde i haven med brøndskur af store lodretstående sandstensfliser samt sandstensgærderne og det nærmeste areal omkring bygningerne, brøndene og sandstensgærder. F. 1988. Udv. 1997 og 1998."*
https://www.kulturarv.dk/fbb/sagvis.pub?sag=23525070)

Staten overtager ejendommen
Henvendelser til ejeren i USA om at holde ejendommen tæt på tag og fag var vanskelig og resulterede i, at han i 1992 indgik aftale med "Statens Bygningsfredningsfond" om overtagelse – i modsat fald kunne Kulturarvsstyrelsen, ifølge bygningsfredningsloven, istandsætte huset på ejerens regning. Statens Bygningsfredningsfond var knyttet til bygningsfredningsloven. Fonden blev senere nedlagt ved den seneste lovrevision, og fondens virke blev da direkte underlagt Kulturarvsstyrelsen, som det er i dag.

Ud over at bygningerne forfaldt, var gården genstand for gentagne tyverier i 1980'erne.
Det var efter sigende almindelig kendt, at der på Stenbrudsgården stod mange gamle ting. Loftet var da også fyldt med mange gamle møbler og andre genstande, som tilhørte familien Hansen, der havde ejet gården.
Bornholm Museum holdt lidt øje med bygningerne – især efter at alle døre i den ene store lejlighed var blevet tømt for gamle fyldingsdøre med de originale 1700tals låse.
Da den sidste beboer flyttede ud sikrede Bornholms Museum - til deponering i Rønne, - de tilsvarende døre i den øvrige del af hovedbygningen, og der blev opsat port, og hængelåse – men alligevel var der flere tilfælde at indbrud.

Tag og fag
Kulturarvsstyrelsen (- indtil 2001: Skov- og Naturstyrelsen / Miljøministeriet / Statens Bygningsfredningsfond) - iværksatte straks en projektering for istandsættelse af bygningerne.
Det omfattede taget, facader med døre og vinduer, nye støbte undergulve samt etablering af et enkelt toiletrum.
Projekterende arkitekter blev Ruth & Søren Lundqvist, Hillerød – som engagerede arkitekt maa Niels-Holger Larsen , Rønne, som lokal tilsynsførende og som rådgivende ingeniør Henrik Albinus Svaneke.
Arbejdet blev udbudt i licitation blandt bornholmske håndværksfirmaer, og var gennemført ved årsskiftet til 1994.

Stenbrud – rydning
Hele området i Stenbruddet var meget tilgroet og vanskeligt tilgængeligt. Det var ønsket at rydde op og gøre stenbruddet tilgængeligt for offentligheden med passende stianlæg omkring søen.
Arbejdet med rydning og stianlæg blev udført af Bornholms Amt i efteråret 1993.

Der blev udarbejdet et plejeprojekt for både stenbrud og haveanlæg ved landskabsarkitekt Kirsten Lund Andersen. Dette projekt er i det store hele fulgt, men senere justeret noget.

Undervisningsprojekt Stenbrudsgården – udlænger og omgivelser med stengærder.
De to meget forfaldne udlænger, hvoraf den nordre stod uden tag ville man nødig nedrive. De var dengang ikke omfattet af fredningen, men det lykkedes at samle forskellige kræfter, bla.a. med EU-støtte, omkring et undervisningsprojekt, hvor arbejdsledige gennem praktisk og teoretisk undervisning kunne tilegne sig kvalifikationer til at arbejde med restaurering af gamle bygninger.
Projektet startede i slutningen af 1993 i en kort overlapning med istandsættelsen af hovedbygningen.

I løbet af to år lykkedes det at få lagt stråtag på de to udlænger.

Det var en omfattende opgave, idet nordre længe for en stor del blev helt ommuret i sandsten. Og vestre længe fik ligeledes større murværksreparationer. Begge længer måtte have nye bjælkelag og nye tagværker for lægning af stråtag.

Forløbet i projektet var af og til ustabilt, men som følge af den ihærdige og vedholdende daglige leder Peter Sassersson fik projektet en god afslutning med et godt resultat.
Arkitekt Niels-Holger Larsen blev ansat som projektleder i samarbejde med arkitekterne Lundqvist.

I projektforløbet blev tillige en stor dels at stengærderne og områderne istandsat.

Muligheder for Stenbrudsgårdens anvendelse
Efter istandsættelsen af Hovedbygning og sidehus – på tag og fag, stod bygningerne som en rå klimaskærm. Bygningsfredningsfonden lagde en fremtidig udnyttelse åbent ud.
Der var tale om at Glas- og Keramikskolen kunne udnytte bygningerne, men blandt andet stråtage på udlængerne blev en "undskyldning" for at sige nej til en skole med ild i glasovnene.

Dernæst kom det nyetablerede forskningscenter på tale, og det blev besluttet at istandsætte bygningerne, så forskningscenteret kunne indrette kontorer i hovedbygningen.

Da bygningerne i 1994 var istandsat, fremkom der et konkret forslag om at etablere Bornholms Middelaldercenter i hele området. Kulturarvsstyrelsen fandt det dog ikke foreneligt med fredningen og hel kulturmiljøet.

Bornholms Forskningscenter
Arkitekterne Lundqvist udarbejdede nu et projekt for indretning af hovedbygningen – dog sådan, at der på sigt kunne etableres tre boliger, som der oprindelig havde været. Arkitekterne var denne gang de samme, som ingeniør blev valgt Steeenbergs tegnestue og til indretningen valgte centeret indretningsarkitekt Mogens Rulykke.

Arbejdet kom atter i udbud blandt bornholmske håndværksfirmaer.

Projektet byggede i vid udstrækning på en fastholdelse af den oprindelige indretning med de gamle fyldingsdøre, sandstensgulve og plankegulve.
Der blev anvendt traditionelle overfladebehandlinger med kalk, limfarve og linoliemaling.
Ydervægge blev ikke varmeisolerede, bortset fra sidehuset, hvor en speciel Rockwoolmetode til udvendig facadeisolering blev anvendt.
Der findes i gulvene et rigt forgrenet system til el- og itsystemer.

Efteråret 1994 blev centeret åbnet.

Nordre og vestre længer indrettes
Forskningscenteret fik behov for udvidelse og i 1998 blev der udarbejdet projekt - igen med de samme arkitekter og lokale håndværkere – til indretning af kontorer i nordre længe. Vestre længe blev indrettet til to store rå udstillingsrum, og et rum for pedel.

Nordre længe havde oprindelig været indrettet til stald og andre landbrugsmæssige formål, og stod rå med sine brolagte gulve og vægge, der stort set var nyopmurede.
For at skabe en vis forskel på hovedbygningens fornemt indrettede rum og udlængernes simplere karakter blev der i nordre længe isat specielt fremstillede støbejernvinduer, og der blev isat revledøre og lemme i begge udlænger.
I Nordre længe blev det store staldrum opdelt med glasdøre, og gulvene blev lagt med store glatslebne sandstenfliser med underliggende varmeisolering.

Vestre længe stod ligeledes råt, og her blev de to store rum blot forsynes med skærvegulve – for at kunne fungere som udstillingsrum.
Ydervæggene i begge udlænger forblev usiolerede, medens bræddeloftet blev vel isoleret og brandsikret mod stråtaget.

Gulve og varme i vestre længe
2005 blev de sidste byggearbejder iværksat, idet der blev indlagt varme og installationer i vestre længe. De løse sandstensskærver blev afløst af glittede betongulve.
De to store rum benyttes nu til undervisning og møder.

Træer, havearealer og stier.
De to store elmetræer for af indgangen til inspektørboligen var indberettet af fredningen. Der fandtes samme sted tidligere også to kastanjetræer, men disse blev fældet på et tidligt tidspunkt. Som mange andre elmetræer gik også disse ud, og de blev fjernet i 2006.

Flere andre store træer - mod nord i skellet ud til marken - har måttet lide samme skæbne. Tilbage står flere ældre frugttræer og valnøddetræer inde i havearealerne, og der er bevaret flere store træer i nordskellet til markerne.

På området findes flere brønde. Disse er gennem tiden blevet sikret med net og trægitre.

I indkørsler mod vejen er der opsat hvide tremmelåger og lukninger, og i den østre ende af grunden er der etableret en sti, som har forbindelse til stien langs nordskellet, der igen har stiforbindelse helt ind til Nexø.

Der er plantet flere nye træer på havearealerne, som holdes med slåning af græs i ny og næ. Sandstengærderne er i stort omfang istandsat, men der er mindre områder, som endnu ikke er blevet genstablet.

Vedligeholdelse.
Alle bygningerne er gennem tiden blevet vedligeholdt udvendigt med kalk, trætjære og linoliemaling.
Mindre skader er blevet udbedret - især i 2006 - hvor facaderne blev grundigt gennemgået, ligesom vinduernes maling, både ind- og udvendig, døre udvendigt og port.

Tegltagene er løbende blevet eftergået med understrygning, og de første års utætheder i de nye tagsten har fortaget sig meget. De isatte ventiler i galvvinduerne er nu lukket med ruder, og taget udluftes gennem de isatte tudtagsten mod nord

Stråtaget er blevet ommønnet en gang med lyng.

Indvendig er der stort set ikke foretaget nogen nødvendig vedligeholdelse af maling.

Bygningerne skal holdes under jævnligt eftersyn, og bør en gang om året gennemgås.

Det er blandt andet vigtigt at skotrenden mellem hovedhus og sidehus renses for blade mindst en gang om året.

Både varme,- vand- og elinstallationer bør jævnligt efterses af autoriserede installatører aht. eventuelle fejl og energiforbrug.

Udendørsarealerne med grus og brolægning bør jævnligt eftergås, især med megen bilkørsel, der kan give huller og trykninger med lunker i brolægninger.

Forhaven bør plejes, og de større åbne arealer omkring gården med træer og græs bør holdes med beskæringer og græsslåning.

Stengærderne får af og til skader med nedfaldne sten. Disse bør løbende holdes vedlige, idet dårligt vedligehold frister eventuelle hærværksmænd. Nedfaldne sten kan desuden være til fare for forbipasserende.

Arkitekt Niels-Holger Larsen, Rønne har været konsulent for Kulturarvsstyrelsen mht. vedligehold siden bygningernes restaurering 1992-2007.

Materialer og udførelse
Den udvendige *hvidkalkning* foretages med en mindst to år lagret vådlæsket kulekalk – som regel fra Nexø Mørtelværk. Til eventuelle murerreparationer bruges ren kalkmørtel evt. tilsat hydraulisk kalk.

Lemme, revledøre og vindskeder på udlænger behandles med ren trætjære, tilsat noget linolie.

Hovedbygningens vinduer og døre, samt port er behandlet med linoliemaling.
Den første linoliemaling var af noget ringe kvalitet – den eneste mulighed på daværende tidspunkt. Den gav i de første år røde striber ned over kalken.

Der er sidst i 2006-2007 malet med en svensk valserevet linoliemaling i en engelskrød kulør.

Til tagenes vedligehold kan der anvendes hydrauliske kalkmørtler.

Stråtagene skal jævnligt vedligeholdes med mønning af lyng.

Det er vigtigt at de forskellige vedligeholdelsesarbejder fortages af håndværkere der er fortrolige med de traditionelle materialer, og at der hver gang gives anvisninger og holdes tilsyn med arbejderne.

Forkerte materialer og dårligt håndværk kan give anledning til efterfølgende besværligheder og ekstra omkostninger – og ifølge bygningsfredningen må materialevalget ikke ændres uden forudgående tilladelse.

Dokumentationer, tegningsmateriale og vedligeholdelsesanvisninger
Der forefindes afleveret materiale fra projekterende og entreprenører for hovedbygningens og udlængernes vedkommende. Dog synes der at mangle materiale fra de seneste arbejder med varme og gulve i vestre længe.

Der findes et udførligt projektmateriale hos Arkitekterne Lundqvist i Hillerød.
Hos arkitekt Niels-Holger Larsen findes materiale fra tilsyn og materiale fra Undervisningsprojektet 1993-94.

På Bornholms Museum findes hovedsagelig materiale, der har bygningshistorisk betydning og om sandstensbrydningens historie.

Det er intentionen af alt materiale, der kan have betydning for eftertiden, samles på Bornholms Museum, så en eventuel samlet beretning vil kunne sammensættes.

Niels-Holger Larsen
April 2008. links opdateret 2014

Nogle links:
Kulturstyrelsen

FBB
https://www.kulturarv.dk/fbb/bygningvis.pub;jsessionid=57EE13BB0A7923D53E58679A77937BE9?bygning=23584914

http://www.kulturstyrelsen.dk/kulturarv/arkitektur/dit-fredede-hus/kulturstyrelsens-ejendomme/stenbrudsgaarden-ved-nexoe/

Industriminde
http://www.kulturstyrelsen.dk/index.php?id=20730

1001 fortællinger
http://www.kulturarv.dk/1001fortaellinger/da_DK/stenbrudsgaarden-i-nexoe/images/newest/1/dsc02726-jpg